

21. Державний архів Рівненської області, ф. 160 Гоффман Якуб, професор-історик посол в сейм, 1928 – 1939 рр., оп.1, Спр. 51. Матеріали по історії організації Волинського Єпископства в 1400 году, без дати, 127 арк.

Ярмошик И. И. Украинская православная церковь в исследованиях польского историка Яна Фиялека (1864 – 1936 гг.)

В статье анализируются работы польского историка Яна Фиялека, в которых исследованы проблемы истории православной церкви на украинских землях на протяжении XIV–XVI вв., в частности судьбы галицкой митрополии, православных епископств во времена средневековья, отношения Московского и Константинопольского патриархатов к православной церкви на украинских землях, уделено внимание и другим исследовательским работам ученого по истории католического костела в Речи Посполитой.

Ключевые слова: Я. Фиялек, православная церковь, религиозные отношения, исторические исследования.

Yarmoshyk I. I. Ukrainian orthodox church in research of the Polish historian Yan Fijalek (1864 – 1936)

This article analyzes the works of the Polish historian Yan Fiyalek, where the problems of history of the Ukrainian lands during the XIV – XVI century are studied, including the fate of Galician Metropolitan, Orthodox episcopacy in medieval times, the attitude of Moscow and Constantinople patriarchys to the Orthodox Church in the Ukrainian lands. Attention is drawn to other research works of the scientist on the history of the Catholic Church in the Rech Pospolyta.

Keywords: Ya. Fiyalek, the Orthodox Church, religious relations, historical research.

УДК 94:[281.9:33]“1913-1927”

О. М. Ігнатуша, Г. О. Ігнатуша

ЗМІНИ В ЕКОНОМІЧНОМУ СТАНОВИЩІ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ (1913–1927 рр.)

Проаналізовано зміни в економічному становищі православних релігійних громад Запорізького краю протягом першого десятиліття радянської влади. Показано характер цих змін засобами мікроісторії та кількісного аналізу.

Ключові слова: релігійні громади, державна політика, економічна діяльність, власність, зміни.

Для більшості людей найбільш цікавим в історичному процесі є зміни. Саме завдяки суспільним змінам ми маємо змогу уможливити реконструювати хід історії, оцінити її віхи, магістральні шляхи розвитку та менш помітні тенденції. Зміни вказують на переломні події і тривале «затишшя», називають непересічні постаті, характеризують масові рухи та багато іншого, що є важливим для розуміння історії.

Вивчення таких змін дозволяє глибше пізнати різні сфери людського буття та їхню взаємодію. Звернувши увагу на зміни у церковному житті Запорізького краю, ми конкретизуємо оцінки історичних процесів, складовою яких був релігійний фактор.

У якості об'єкта дослідження оберемо церковно-суспільні відносини на території Запорізького краю, сформовані державно-політичними умовами, економічними обставинами, етнічними чинниками, культурно-історичними традиціями і взаємозалежні між собою. Предметом дослідження визначимо одну зі складових життя релігійних громад Запорізького краю – зміни їхнього економічного становища, що відбулися протягом першого десятиліття радянської влади.

Поставимо за мету охарактеризувати глибину цих змін, їхні кількісні і якісні показники. Для аналізу оберемо обмежене і цілком конкретне число релігійних громад. Мова піде про православні релігійні громади семи населених пунктів: м. Орхів та сіл: Григорівка, Комишуваха, Ново-Іванівка, Копані, Ново-Павлівка, Білогір'я. Маємо документальне забезпечення на шкалі часу від 1913 до 1927 р. та наявність порівняльних показників між ними. Нижня хронологічна межа історичного аналізу окреслює завершення відносно стабільного суспільного розвитку напередодні Першої світової війни, що стала каталізатором революційних процесів 1917–1921 рр. Верхня хронологічна межа умовно позначена 1927 роком як останнім роком відносно ліберальної політики радянської влади, після чого відбулися згортання НЕПу та форсована сталінська модернізація.

На нашу думку, елементи мікроісторичного аналізу та кількісних методів, застосовані у ході такого дослідження, обумовлюють переваги «стратегії пізнання», що максимально наближене до людського досвіду [1, с.140].

Питання змін у житті релігійних громад Запорізького краю, що відбулися під впливом соціальної революції 1917 р. та у перші роки радянської влади спеціально не досліджувалося істориками. Наявність кількох публікацій запорізьких науковців, зокрема – Г. В. Горбань [2], І. І. Лимана [3], В. М. Стойчева [4] – принципово не змінюють ситуацію і не знімають потреби продовження напрацювань у зазначеному напрямі.

Разом із тим, наявна джерельна база, яку складає документальний масив опублікованих та неопублікованих джерел – переважно архівних, – відкриває широкі можливості для проведення мікроісторичного аналізу.

Серед опублікованих церковних джерел особливу роль відіграє довідкове видання «Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год» [5]. Цінним джерелом є «Довідник по населених пунктах Запорізької округи», виданий у Запоріжжі 1928 р. [6].

Багатими на фактографічний матеріал з даної теми є документи і матеріали Державного архіву Запорізької області. Значна їх частка зосереджена у фондах Покровського собору м. Запоріжжя (Ф. 19), адміністративного відділу Запорізького окружного виконавчого комітету (Ф. Р-316) та райвиконкомів, до компетенції яких входив адміністративний контроль за релігійними громадами, що стали предметом нашого аналізу. Це документи Балківського (Ф. Р-324) та Жеребецького (Ф. Р-526) райвиконкомів Запорізького округу. Джерела названих фондів представлені звітами, інформаційними повідомленнями, діловим листуванням місцевих адміністративних органів про діяльність релігійних громад, статутами, анкетами релігійних громад, звітами та листуванням їх керівництва.

Таким чином, наявні історіографічні надбання та представницька джерельна база дають змогу досягнення поставленої мети дослідження.

Зазначені вище обставини дають змогу провести історичний аналіз ракурсу названої проблематики.

Оскільки православна церква на території Запорізького краю мала давню традицію, то і церковне господарство, його інфраструктура були достатньо розвинені, усталені, являли собою окремих господарський комплекс.

В умовах царської Росії, коли православна церква відчувала підтримку держави і займала в ній привілейоване становище поміж іншими релігійними організаціями, релігійні громади мали у своєму користуванні земельні угіддя, капітали. На державному утриманні перебувала більша частина духовенства. З державного кошту через церковне відомство фінансувалися духовно-освітні навчальні заклади [7, с.146].

Підтвердження цьому стосовно аналізованих нами громад знаходимо у клірових відомостях церков за різні роки та у довідниках, зокрема – у довідковій книзі Катеринославської єпархії за 1913 р.

Частина церков, про які йдеться у нашій роботі, були дерев'яними і побудованими раніше, частина – кам'яні, збудовані пізніше.

Найстарішою з церков, які ми розглядаємо, була Новомиколаївська церква с. Григорівка. Цю дерев'яну церкву збудували ще у 1808 р. Через 67 років, а саме в 1875 р., вона зазнала перебудови [5, с.96].

Однією з старіших церков була також Свято-Троїцька церква у с. Копані Мало-Михайлівської волості. Її збудували ще у 1835 р. Це була дерев'яна церква. Вірогідно, що вона виникла разом із населеним пунктом. Згадується, що у цій церкві особливо шанувалася Ікона Божої Матері «Іверська». Ця традиція, вірогідно, пішла від перших поселенців, що прибули на Південь України у першій половині XIX ст. [5, с.63; 8, с.213].

Такою ж давньою була і Покровська церква м. Орхів. Цю дерев'яну церкву побудували 1839 р. [5, с.417].

Але дерев'яні церкви були не тільки старими. Їх споруджували й пізніше, навіть у відносно великих населених пунктах. Зокрема, дерев'яною була Миколаївська церква с. Ново-Павлівка. Її спорудили 1900 р. На 1913 р. при церкві налічувалося понад 5 тис. парафіян. Зважати на причини вибору дерева як будівельного матеріалу дають рядки з відомості про цю церкву: «Місцевість: низинна, волога» [5, с.197]. У такій місцевості було достатньо деревини. Отож, вибір матеріалу для церкви визначався передусім, економічною доцільністю, традиціями, можливостями парафії.

Кам'яною спорудою була Миколаївська церква с. Білогір'я. Її возвели у 1877 р. [5, с.55]. На 1913 р. ще новою можна було вважати Архангело-Михайлівську церкву у с. Комишуваха. Це була кам'яна будівля, споруджена 1900 р. [5, с.31]. Новою постала кам'яна церква у с. Ново-Іванівка у 1906 р. [5, с.34].

Отже, матеріалом, з якого споруджувалися церковні будівлі у першій половині XIX ст. була переважно деревина, у другій половині XIX ст. та на початку XX ст. – цегла. Хоча цей вибір повсякчас враховував місцеві умови і традиції.

Вибір будівельного матеріалу частково свідчив і про статки, економічні можливості парафії споруджувати й утримувати більш чи менш величний храм.

Значною мірою ці статки залежали від наявності у розпорядженні церковної громади земельних угідь і капіталів.

Земельні угіддя у давні часи були невід'ємним елементом церковного господарства. Вони становили економічну основу господарської стабільності парафії і були одним із основних джерел утримання причету.

На Півдні України, де з кінця XVIII ст. йшов процес заселення і освоєння нових земель, церковні громади отримали земельні наділи від 33 до 120 десятин. Про обсяги земельних володінь церков Південної України і процес наділення їх землею можна детальніше прочитати у монографічних дослідженнях та археографічних виданнях І. І. Лимана [3], статтях І. М. Шугальнової [8], О. М. Балухтіної [9]. Стосовно аналізованих нами громад зазначимо, що розмір їхньої земельної власності коливався у зазначених межах.

Більшість аналізованих парафій – 4 з 7 – мали понад 100 дес. землі. Це були парафії с. Комишуваха, с. Ново-Павлівка, с. Білогір'я та м. Орхів [5, с.31, 55, 197, 417]. Унаочимо ці показники. Архангело-Михайлівська церква с. Комишуваха мала 114 десятин землі, що знаходилася неподалік – у 4 верстах – від самої споруди. Ця земля приносила щорічний прибуток 1100 руб. У розпорядженні Миколаївської релігійної громади с. Ново-Павлівка церковні землі склали 120 десятин. Вони знаходилися у 18 верстах від храму. Щорічний прибуток з них дорівнював 1500 руб. Церковні землі Миколаївської церкви с. Білогір'я вимірювалися 132 десятинами. Землі були розташовані надзвичайно близько до церкви – на відстані лише 2,5 версти від її будівлі. Їхній прибуток оцінювався у 800 руб. Церковні землі Покровської церкви м. Орхів

складали 122 десятини 1928 квадратних сажнів. Вони знаходилися на відстані 5 верст від храму і приносили прибуток до 600 руб на рік.

Таким чином, навіть значні розміри земельних угідь у більшості випадків держава жалувала церкві неподалік від храму. Це створювало найоптимальніші умови для господарювання на церковній землі і дозволяло працюючим на цій землі не відриватися від церковного побуту та буденного плину церковного життя.

У двох із семи випадків церковні землі складали на третину менші розміри. Церковні землі с. Ново-Іванівка складали 33 десятини. Вони також знаходилися всього у 2 верствах від церковної будівлі. Землі давали прибуток 600 руб. на рік [5, с.34]. Аналогічними – 33 десятини – були розміри земель Свято-Троїцької громади с. Копані. Ще нижчою була їхня прибутковість – 300 руб. Церковні землі також знаходилися неподалік від храму – на відстані 3 версти [5, с.63].

Таким чином, у всіх із зазначених вище випадках, церковна земля використовувалася як джерело прибутків. У переважній більшості, земля знаходилася поблизу церкви, що створювало сприятливі умови для господарювання на ній і ефективного використання її на церковне благо.

Були винятки і з цього правила – наявності земельної власності у релігійної громади. Ці винятки, як відомо, відносилися на рахунок незручності земельних угідь для господарювання. У степовій зоні вони були вкрай рідкісними [10, с.97]. Разом із тим, відзначаємо тенденцію до втрати релігійною громадою своїх земельних угідь з міркувань економічної необхідності чи доцільності. Як дізнаємося, Новомиколаївська парафія села Григорівки у 1907 р. продала церковні землі. Нам невідомі причини і обставини, які спонукали до такого кроку. Проте можемо зазначити, що розмір капіталів, що знаходилися у розпорядженні членів цієї громади, помітно виділявся серед інших аналізованих нами громад. Отже, припускаємося думки, що парафіяльний актив і клір зважили за доцільне отримувати стабільний банківський прибуток, не маючи змоги ефективніше за нього господарювати на церковній землі.

Як видно із наведеного вище факту, новим, але досить поширеним виявом суспільно-церковних відносин на 1913 р. стало забезпечення церковних організацій капіталами.

Церкви вкладали свої гроші в банки. Це давало змогу отримувати відсотки від вкладених сум, які йшли на різні потреби, часто – господарського характеру.

Але не всі аналізовані нами громади мали капітали. Разом із тим, у частині випадків ці капітали розподілялися на дві окремі статті: капітали церкви і капітали причту. Для зручності подамо інформацію про розмір цих капіталів у вигляді таблиці.

Таблиця 1

Розмір капіталів релігійних громад на 1913 р.

№ з/п	Місцезнаходження і назва парафії	Розмір капіталів церкви	Розмір капіталів причту
1	м. Оріхів, Покровська	116 руб. 95 коп.	відсутні
2	с. Григорівка, Новомиколаївська	1 3159 руб. 70 коп.	75 399 руб. 92 коп.
3	с. Копані, Свято-Троїцька	544 руб. 19 коп.	154 кар. 41 коп.
4	с. Ново-Павлівка, Миколаївська	947 руб. 72 коп.	відсутні
5	с. Білогір'я, Миколаївська	відсутні	100 руб.
6	с. Комишуваха, Архангело-Михайлівська	відсутні	208 кар.
7	с. Ново-Іванівка, Іоанно-Богословська	відсутні	відсутні

З наведених вище даних важко зрозуміти, наскільки активно працювали ці капітали. З усіх парафій, лише громада і клір с. Григорівки мали солідні фінансові ресурси. Зважаючи на те, що ця парафія мала церкву найстарішу з поміж інших, припускаємося думки, що громада, клір разом із церковнопарафіяльним попечительством активно збирали кошти на будівництво нового храму. Храм невдовзі було побудовано. Відомість про стан парафій Запорізької єпархії на 1927 р. фіксує наявність кам'яного храму в цієї парафії [11, арк.4]. Оскільки відомо, що за роки радянської влади будівництво церков припинилося, робимо висновок, що цю нову кам'яну церкву в с. Григорівка спорудили між 1913 і 1917 рр., можливо – 1913–1920 рр.

Церковні капітали інших релігійних громад і причтів у 1913 р. були невеликими, хоча й давали помітну прибавку до економічних статків парафії.

Цей висновок робимо, порівнявши наведені у таблиці дані із згаданими вище цифрами про прибутковість церковної землі.

Ще більш переконливим цей висновок постає у зв'язку з порівнянням розміру церковних капіталів із розмірами карнавкового збору у церквах. Якщо розмір церковних капіталів коливався у межах 100–947 руб. 72 коп. (не беручи до уваги дані по парафії с. Григорівка), то розмір карнавкового збору в цих же громадах коливався у межах 300–1600 руб. Отож, карнавковий збір приносив більш суттєву частку до церковних сум. Як бачимо, за своїми розмірами він дорівнював та навіть перевищував розміри надходжень до церковної каси від церковної землі (300–1500 руб.) [5, с.31, 34, 55, 63, 197, 417].

Наявність даних про розмір карнавкового збору в аналізованих парафіях дозволяє порівняти їх з чисельністю релігійної громади і обчислити частку карнавкового збору, що припадала на душу одного віруючого. Ранжирування парафій за часткою карнавкового збору на душу віруючого населення громади, на

нашу думку, дає змогу проілюструвати ставлення парафіян до «церковної кружки» і показує місцеву традицію жертвувати кошти на потреби церкви, можливо, навіть, ступінь релігійності чи набожності віруючих у окремих парафіях, різницю за цими показниками у сільських та міських парафіях. Зробимо це ранжирування за допомогою таблиці 2.

Таблиця 2

Розмір внесків карнавкового збору на 1913 р.

№ п/п	Місцезнаходження і назва парафії	Розмір внесків карнавкового збору у розрахунку на одного віруючого (руб., коп.)	Розмір карнавкового збору (руб.)	Кількість парафіян (осіб)
1.	м. Оріхів, Покровська	16 коп.	480 руб.	3 006 осіб
2.	с. Григорівка, Новомиколаївська	1 руб. 20 коп.	1 356 руб.	1 098 осіб
3.	с. Копані, Свято-Троїцька	67 коп.	1 600 руб.	2 394 осіб
4.	с. Ново-Павлівка, Миколаївська	24 коп.	1 200 руб.	5 018 осіб
5.	с. Білогір'я, Миколаївська	53 коп.	692 руб.	1 311 осіб
6.	с. Комишуваха, Архангело-Михайлівська	10 коп.	300 руб.	2 941 осіб
7.	с. Ново-Іванівка, Іоанно-Богословська	33 коп.	400 руб.	1 214 осіб

З таблиці 2 стає зрозумілим, що ранжирування парафій за часткою карнавкового збору на душу віруючого населення громади дасть такий порядок: 1. с. Григорівка; 2. с. Копані; 3. с. Білогір'я; 4. с. Ново-Іванівка; 5. с. Ново-Павлівка; 6. м. Оріхів; 7. с. Комишуваха.

Наведений порядок дозволяє висловити кілька спостережень.

Як зазначаємо, перше місце у переліку посідає парафія с. Григорівки. За згаданим показником вона була на порядок потужніша від парафії с. Комишуваха та, навіть, м. Оріхів. Зважаючи на те, що лідируюча за цим показником парафія чисельністю своїх членів була втричі меншою від парафій-аутсайдерів, робимо висновок, що кількість парафіян не була неодмінною умовою більш високих надходжень карнавкових внесків.

Пригадаємо, що парафія с. Григорівки тримала першість і за показниками розміру церковних капіталів.

Суттєву причину такого стану справ у цій парафії варто шукати у соціальній структурі і заняттях населення. У межах парафії функціонували машинобудівний завод та 4 вугільних шахти [5, с.96]. Праця на цих підприємствах і стабільні заробітки парафіян створювали передумови для економічної стабільності парафії.

У тій частині м. Оріхів, де була розміщена Покровська церква, а так само і в с. Комишуваха, подібних промислових підприємств не було. Хоча, як відомо, на 1913 р. неподалік від Покровської церкви Оріхова знаходився центр місцевого кредитного товариства, а неподалік – у 3 верстах – пролягав «шовковий проток» [5, с.417].

Село Комишуваха знаходилося поряд із залізничною гілкою 2-ї Катерининської залізної дороги. Неподалік була розташована залізнична станція «Фісаки» [5, с.31]. Такі умови, скоріше, вимивали віруючих і їхні кошти до промислового центру, який знаходився на цій самій залізничній гілці на відстані 20 км. Цим центром було м. Олександрівськ (з 1921 р. – Запоріжжя).

Решта аналізованих парафій були розміщені у сільській місцевості, де відчували на собі низький рівень матеріального, зокрема – фінансового забезпечення парафіян. Розмір карнавкового збору віддзеркалював надзвичайно низький рівень статків дореволюційного українського села. Умовно поділивши парафії на три групи: бідні (до 33 коп.), середні (вдвічі більше – 66 коп.) і міцні (вдвічі більше за середніх) за розмірами внесків карнавкового збору у розрахунку на одного віруючого, маємо: бідних – 4 (57,1 %); середніх – 2 (28,6 %), міцних – 1 (14,3 %).

На нашу думку, цей поділ відповідав економічній структурі українського суспільства напередодні I Світової війни та соціальної революції.

У 4 із 7 парафій діяли церковнопарафіяльні попечительства. Як відомо, ці попечительства створювалися парафіянами для допомоги кліру у вирішенні господарчих, організаційних та культурно-освітніх проблем [12, с.127; 13, с.54]. Вони дбали про спорудження та ремонт храмів, їхнє облаштування, утримання церковних будівель тощо. Такі попечительства у Російській імперії почали створюватися в другій половині XIX ст. після ліберальних реформ.

З аналізованих громад таке попечительство діяло при Покровській церкві м. Оріхів. Його заснували у 1893 р. У селах Григорівка та Ново-Іванівка попечительства створили 1912 р. Відомо також, що попечительство діяло і в с. Комишуваха, проте немає конкретних свідчень, з якого саме часу почалося його функціонування.

Отже, церковні попечительства, чия діяльність відома передусім сприянням церкві у вирішенні економічних проблем, на території Запорізького краю спочатку виникли у більш крупних – міських – населених пунктах. Ці населені пункти, як правило, були повітовими та волосними центрами. Згодом ця форма організації громадсько-церковної ініціативи захопила й сільські парафії, що знаходилися неподалік від повітового чи волосного міста.

Таким чином, розглянувши матеріальний стан аналізованих релігійних громад, напередодні революційних змін, що почалися Світовою війною 1914–1918 рр., стверджуємо, що парафіяльні осередки православної церкви на Запоріжжі розвивалися у традиційному руслі за державної підтримки. Цей розвиток забезпечував їм відносно стабільне ведення церковного господарства на основі володіння церкви землею, капіталами, надходження добровільних пожертв від віруючих шляхом карнавкового збору та діяльності церковнопарафіяльних попечительств.

Динаміка економічного розвитку парафій була неоднаковою. На ній суттєво позначалися характер занять більшості населення, віддаленість населеного пункту від промислових центрів, наявність транспортної мережі тощо.

Проте навіть за сприятливого ставлення держави до церкви, релігійні громади стикалися з масою економічних труднощів. Їх спричиняли низький рівень матеріального забезпечення парафіян та кліру, відсутність надходжень із загального церковного бюджету, нерозвиненість капіталізації церковного господарства.

Зазначені проблеми, що відчувалися іноді вкрай гостро, не отримали перспективи для свого розв'язання. Революційні події та наступне встановлення радянської влади знищили напрацювання багатьох поколінь віруючих.

Першими і найсуттєвішими ударами по церковному господарству стали заходи, спричинені дією більшовицьких декретів проти церкви. Церква втратила будь-яку підтримку з боку держави. Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви 20 січня 1918 р. та його український аналог – декрет Робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р. – позбавили церковні організації земельної власності та капіталів. Існування релігійних громад дозволялося лише за рахунок добровільних внесків їхніх членів.

По-перше, відзначаємо той факт, що протягом першого десятиліття радянської влади до ладу не увійшла жодна церковна будівля.

Станом на 1927 р. більшість храмів потребували ремонту. Лише один із них – побудований до встановлення більшовицької влади у с. Григорівка, церковне керівництво оцінювало як «справний» [11, арк.3]. Два храми – у селах Білоріч'я і Ново-Павлівка – «у задовільному стані». Решту церков треба було ремонтувати.

При цьому відомо, що у поточному 1927 р. ремонт проводився у церкві с. Григорівка, а також у Ново-Павлівці. Всі інші храми прожили 1927 р. без ремонту. Очевидно, що матеріальних засобів на проведення такого ремонту у громад не було. Громади, що не спромоглися на ремонт, складала більшість – 5 із 7, тобто 71,4 %.

Деградація суспільства, зневага до християнських традицій, якій потурала влада, проявилися розоренням храмів. До річної звітності про стан церков епархіальне керівництво змушене було ввести окрему графу: «Пограбування». Як свідчить відомість про стан парафій Запорізької єпархії за 1927 р., того року пограбували церкву у м. Оріхів [11, арк.4].

Наскільки суттєвими для парафій стали зміни економічних основ діяльності церкви, додатково оцінимо за наявними даними про суми надходжень і видатків коштів громад. Ці надходження коливалися у розмірі від 546 руб. (с. Ново-Іванівка) до 1879 руб. (с. Комишуваха). Таким чином, парафія с. Григорівка втратила свої лідируючі позиції у абсолютних показниках матеріальної підтримки храму віруючими. Побудуємо список парафій на 1927 р., розмістивши їх у порядку зменшення суми річних внесків умовного парафіянина на потреби громади.

Зробимо нове ранжирування за допомогою таблиці 3.

Таблиця 3

Розмір внесків парафіян до церковної каси на 1927 р.

№ з/п	Місцезнаходження парафії	Розмір внесків у розрахунку на одного віруючого (руб., коп.)	Розмір надходжень до церковної каси (руб.)	Кількість парафіян (осіб)
1.	м. Оріхів	1 руб. 38 коп.	1 443 руб. 12 коп.	1047 осіб
2.	с. Григорівка	1 руб. 47 коп.	1 091 руб. 95 коп.	745 осіб
3.	с. Копані	68 коп.	894 руб. 82 коп.	1 250 осіб
4.	с. Ново-Павлівка	1 руб. 7 коп.	730 руб. 17 коп.	681 осіб
5.	с. Білогір'я	48 коп.	1 593 руб. 60 коп.	3 300 осіб
6.	с. Комишуваха	97 коп.	1 878 руб. 87 коп.	1 935 осіб
7.	с. Ново-Іванівка	66 коп.	545 руб. 81 коп.	831 осіб

Користуючись даними таблиці 3, здійснимо ранжирування парафій за розмірами внесків, що припадали на 1 особу (умовного парафіянина) до церковної каси на 1927 р. (таблиця 4) і порівняємо цей порядок із тим, який ми вибудовували раніше на підставі матеріалів карнавкового збору на душу віруючого населення громади станом на 1913 р.

Таблиця 4

**Ранжирування парафій за розмірами внесків до церковної каси
на 1 особу станом на 1927 р. і 1913 р.**

№ з/п	На 1927 р.			На 1913 р.		
	Місце знаходження парафії	Розмір внесків на 1 особу	Умовний розряд парафії	Місце знаходження парафії	Розмір на 1 особу	Умовний розряд парафії
1	с. Григорівка	1 руб. 47 коп.	середня	с. Григорівка	1 руб. 20 коп.	міцна
2	м. Орхів	1 руб. 38 коп.	середня	с. Копані	67 коп.	середня
3	с. Ново-Павлівка	1 руб. 7 коп.	середня	с. Білогір'я	53 коп.	середня
4	с. Комишуваха	97 коп.	бідна	с. Ново-Іванівка	33 коп.	бідна
5	с. Копані	68 коп.	бідна	с. Ново-Павлівка	24 коп.	бідна
6	с. Ново-Іванівка	66 коп.	бідна	м. Орхів	16 коп.	бідна
7	с. Білогір'я	48 коп.	бідна	с. Комишуваха	10 коп.	бідна

З наведеної таблиці 4 робимо висновок, що найбільш висока за економічними показниками парафія с. Григорівки зберегла своє передове становище. Разом із тим, рівень фінансової підтримки своїх церков парафіянами за умов радянської влади вирівнявся. Дистанція між першою та сьомою позиціями скоротилася у порівнянні з 1913 р. Таке уодноманітнення свідчило про уніфікацію та зрівняння проявів самодіяльного життя в Україні за радянської влади.

З огляду на прогресуючі інфляційні процеси, втрату джерел державного фінансування релігійних організацій, обмеження радянською владою громадської ініціативи на підтримку церкви, навряд чи можна віднести якусь із названих парафій до числа економічно міцних і стабільних. Важко навіть віднести якусь із них (чи якісь із них) до числа «середніх».

Звертаючи увагу на надходження грошових сум до церковних кас, зауважимо і інше – практично всі ці суми одразу витрачалися на поточні потреби. Церковні громади не мали змогу заощаджувати кошти на реалізацію якихось важливих проектів чи довгострокових програм. Річні залишки коштів громад були мізерними. Назвемо ці цифри. У церкви с. Копані – 9 руб. 83 коп., у Комишуваської церкви – 16 руб 27 коп. Навіть у міській громаді м. Орхів цей залишок склав 18 руб. 32 коп. Найбільше залишилося коштів на майбутній рік у Білогір'ївській громаді – 37 руб. 23 коп. – та у громаді с. Ново-Павлівка – 40 руб. 70 коп. [11, арк.4].

У громад с. Григорівка та Ново-Іванівка залишків сум не було. Їх витратили до копійки.

Радянська влада обмежувала економічну складову діяльності церкви, не могла забезпечити проголошене нею відокремлення церкви від держави. У цьому відокремленні було закладено ідею відчуження, відсторонення, упереджено-негативного ставлення. Особливо деструктивними були дії місцевих органів влади, які, щоб уникнути критики начальства, часто перевищували своєю радикальністю революційні команди верхів. Так, наприклад, у жовтні 1923 р. віруючі с. Копані зібрали на потреби церкви 14 пудів 20 фунтів хліба. Місцева сільрада цей хліб відібрала. Населення було настільки обурене цим фактом, що про нього незабаром дізналося керівництво ліквідаційного відділу Запорізького окрвиконкому [14, арк.32]. Вгамовуючи пристрасті, окружне керівництво розпорядилося повернути пожертви віруючим і роз'яснило місцевим активістам, що «добровільні пожертви, зібрані віруючими серед парафіян, які йдуть на релігійні потреби, як то: страхування храму, реєстрація статуту і т. ін., не повинні відбиратися» [15, арк.140].

Таким чином, вивчивши економічну основу існування православних громад у 1927 р., відзначаємо її значне ослаблення порівняно з 1913 роком. Церковні організації втратили землю, капітали. Суттєво ослабла матеріальна підтримка громад з боку членів парафії. Прибуткова сторона у діяльності релігійних громад виявилася дуже скромною. Церковним громадам ледве вистачало коштів, аби зводити кінці з кінцями. Храми не будувалися, не ремонтувалися. Посилювалася занедбаність церковного господарства. Звичним явищем стали пограбування церков. Всі ці прояви були результатом різкої зміни державної політики по відношенні до церкви, ігнорування радянською владою християнських традицій, політизованого відношення до традиційних цінностей і національної культури.

Джерела та література

1. Леві Д. Про мікроісторію / Джованні Леві // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка : пер. з англ. – 2-ге вид., випр. – К. : Ніка-Центр, 2010. – С. 119–143.
2. Горбань Г. В. Свято-Покровський собор (Александровск – Запорожье) / Галина Викторовна Горбань. – Запорожье : СП «Интербук», 1991. – 60 с.
3. Православна церква на півдні України (1775–1781) / Упорядник: І. Лиман // Джерела з історії Південної України. – Т. 4. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2004. – 560 с.
4. Стойчев В. М. Домовые церкви г. Александровска начала XX века : к истории возникновения (по материалам Государственного архива Запорожской области) / Валерий Михайлович Стойчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – Вип. XXI. – С. 126–132.
5. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав : Епархиальная типография. – 432 с.
6. Довідник по населених пунктах Запорізької округи. (До округової мапи видання 1928 року). – Запоріжжя : Комунар, 1928. – 219 с.

7. Русское православие : веки истории / [Щапов Я. Н., Сахаров А. М., Зимин А. А. и др.] под ред. А. И. Клибанова. – М. : Политиздат, 1989. – 720 с.
8. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу / Інна Михайлівна Шугальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 78–82.
9. Балухтіна О. М. Приватне особисте землеволодіння духовних осіб Півдня України в 1877–1905 рр. / Олена Миколаївна Балухтіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 179–186.
10. Сухарев М. В. Економічне становище православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сухарев Максим Володимирович. – Сімферополь, 2011. – 178 с.
11. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 184.
12. Шугальова І. М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст. : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шугальова Інна Михайлівна. – Запоріжжя, 2005. – 226 с.
13. Потапова О. Б. Православне духовенство в суспільному житті України у 1917–1920 рр. : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Потапова Олена Богданівна. – К., 2010. – 235 с.
14. ДАЗО. – Ф. Р–316. – Оп. 3. – Спр. 89.
15. ДАЗО. – Ф. Р–526. – Оп. 1. – Спр. 3.

Игнатуша А. Н., Игнатуша Г. А. Изменения в экономическом положении религиозных общин Запорожского края (1913–1927 гг.)

Проанализированы изменения в экономическом положении православных религиозных общин Запорожского края в течение первого десятилетия советской власти. Показан характер этих изменений средствами микроистории и количественного анализа.

Ключевые слова: религиозные общины, государственная политика, экономическая деятельность, собственность, изменения.

Ignatusha O. M., Ignatusha G. O. Changes in economic situation of the religious communities of Zaporizhzhya region (1913–1927)

The changes in the economic situation of the Orthodox religious communities in Zaporizhzhya region during the first decade of Soviet power were analyzed. The nature of these changes by means of microhistory and quantitative analysis was shown.

Keywords: religious communities, public policy, economic activity, ownership, changes.

УДК 94(477):281.9“1917/1920”

О. Б. Потапова

ОРГАНІЗАЦІЯ БЛАГОДІЙНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНИМ ДУХОВЕНСТВОМ УКРАЇНИ В 1917–1920 рр.

В статті розглядається діяльність православного духовенства України в 1917–1920 рр. Зроблено спробу виділити напрямки суспільно-важливої праці пастирів. Обґрунтовується думка, що православні священники і церковнослужителі відіграли помітну роль у збереженні принципів християнської моралі і суспільної рівноваги через організацію і здійснення благодійницької діяльності.

Ключові слова: православне духовенство, благодійництво, опікунські ради, притулки, сироти, військовополонені, біженці, богадільні.

Велику цінність для української спільноти має усвідомлення витоків і причин її сучасного соціокультурного стану. Закономірним результатом недостатності правової, політичної і економічної культури в Україні протягом ХХ століття став духовний занепад суспільства.

Відомо, що українська православна церква завжди брала активну участь як у державотворчих, так і в культурних процесах, а її незаперечна роль у цих сферах й у збереженні української ідентичності підтверджена багатомісячною історією. Тому одним з актуальних питань є вивчення ролі православного духовенства у формуванні загальнолюдських і національних цінностей українців. Загальнолюдські цінності в контексті даної теми розуміються нами як милосердя, щедрість та безкорисливість, які є суттєвою складовою національних традицій в особистому і громадському житті і проявляються через благодійницьку діяльність.

У радянській історіографії суспільна діяльність православного духовенства не розглядалась як така, адже було навішено ярлик контрреволюційності на будь-які його дії. У сучасній вітчизняній історіографії увага приділялась дослідженню ролі православного духовенства в житті українського суспільства до 1917 р. [1], у 20–30-ті роки ХХ ст. [2], окремим аспектам діяльності православного духовенства [3; 4] тощо. Вивчення наукової літератури щодо ролі православного духовенства в житті українського суспільства в 1917–1920 рр. свідчить про те, що науковці зробили суттєвий внесок у розвиток проблеми, але разом з тим, питання ролі православного духовенства в організації і здійсненні благодійницької діяльності в 1917–1920 рр. є мало дослідженим.

Автор статті має на меті проаналізувати діяльність православного духовенства в Україні, спрямовану на організацію і здійснення благодійності протягом 1917–1920 рр., а також дослідити роль духовенства у збереженні ним моральних устоїв суспільства тощо.